

УДК 621.223.5:94 (477.4) “18”

Олена Жам (м. Переяслав-Хмельницький)

ТОРГІВЛЯ ЗЕРНОМ І ПРОДУКТАМИ ЙОГО ПЕРЕРОБКИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ХІХ СТОЛІТТІ

У статті висвітлюється розвиток торгівлі зерном і продуктами його переробки на Правобережній Україні у ХІХ столітті.

Ключові слова: торгівля, зерно, ярмарка, оптова торгівля, роздрібна торгівля, торговельні відносини, торговий центр, купець.

Проблема торгівлі зерном і продуктами його переробки — одна з найважливіших в комплексі проблем, пов'язаних з дослідженням млинарства, яке виступає з одного боку споживачем зернової сировини, а з іншої — реалізатором продуктів його переробки — борошна, круп, висівки.

Специфічність торгівлі зерновими продуктами на Правобережній Україні у досліджуваній період зумовлював ряд факторів: зосередження великих промислових млинарських закладів в небагатьох центрах (губернських і повітових містах), дрібнотоварний характер сільських млинів і розпорошення їх по всій території регіону, погані шляхи сполучення, нерозвиненість засобів інформації, нестача торгових капіталів і відносна малочисельність спеціалістів (торгових агентів) і біржевих компаній-посередників.

Внутрішній ринок Правобережної України у ХІХ столітті розподілявся на ярмаркову, стаціонарну і розвізно-рознісну сфери, а у 2-й пол. ХІХ століття додалася також оптова форма торгівлі, яка здійснювалася спеціалізованими товарними біржами. У всіх цих сферах торгівля зерном і продуктами його переробки займала свою вагому нішу.

Розвитку торгівлі на Правобережжі у ХІХ столітті сприяли формування ринкових (капіталістичних) відносин у промисловості і сільському господарстві, побудова залізниць, збільшення кількості міського населення — потенційних споживачів виробленої продукції. Виникло багато нових торгових центрів, зросли обсяги товарообігу, збільшився асортимент товарів, відбулася спеціалізація торгових територіальних ринків, створилася своя мережа ярмарків, базарів, стаціонарних магазинів, ларьків і палаток, які нерозривно були зв'язані між собою, а також з господарствами та підприємствами, які постачали для потреб

ринку зерно і продукти його переробки — борошно, крупи, висівки.

Метою цієї статті є висвітлення ролі різних форм торгівлі у формуванні торгових відносин між виробниками, переробниками і споживачами зернових продуктів на Правобережній Україні у ХІХ столітті.

Проблемами внутрішньої та зовнішньої торгівлі Російської імперії у досліджуваній період так чи інакше займалися І. Аксаков, І. Гуржій, Б. Кругляк, І. Довжук, Канделаки І., Короткевич М. та інші дослідники¹. Проте питань торгівлі зерном, борошном, крупами вони торкалися лише побіжно, не заострюючи на них увагу, тоді як ці продукти сільськогосподарського виробництва становили чи не найголовнішу статтю торгових операцій в регіоні серед продуктів харчування.

У першій половині ХІХ століття, до побудови залізниці, зернові продукти транспортували сухопутними гужовими і водними засобами пересування. Вони були головними вивізними продуктами і складали близько 30 % всього експорту товарів або 2,5 % всього урожаю збіжжя². Основними транспортними магістралями були Дніпро, Дністер, Південний Буг. Верхнім Дніпром і Десною відправляли хліб у північні райони імперії, Припятью і далі Дніпрово-Бузькою системою йшли вантажі до Польщі й Кенігсберга, низовою частиною Дніпра підвозили вантажі до портів Чорного моря, Дністром баржі сплавляли вниз до пристані Маяки, де їх перевантажували на сухопутні транспортні засоби, запряжені волами, і відправляли до Одеси. З розвитком залізничної сітки, що сполучала виробничі райони з морськими портами, експорт хліба почав швидко зростати. Розвиток залізничного будівництва на Правобережній Україні спричинив зміну в рухові хлібних вантажів. Коли збудували 1874 року Києво-Берес-

тейську та Берестейсько-Граївську залізницю, частина вантажів пішла замість Чорного моря до Балтійського, а особливо до Кенігсбергу, де ціни на хліб були вищими ніж в Одесі. Вузловою на залізниці була станція Вінниця, яка розмежовувала напрямки хлібних вантажів на лінії Київ-Одеса. На південь від станції хліб відправляли до Одеси, а на північ від неї — до портів Балтського моря. Причому, до портів Чорного і Азовського морів вивозили здебільшого пшеницю, а через порти Балтійського моря — переважно жито³. З розвитком залізниць зростав і обсяг хлібних перевезень. Переваги залізничних перевезень зернових продуктів над традиційними водними і гужовими полягали в швидкості і дешевизні перевезу, безпечності і точності руху, збільшенні об'ємів перевезень: 1 вагон перевозив в 100–200 разів більше від того, що міг везти один парокінний віз на рівній дорозі⁴.

Розмір перевезення хліба з одного району в інший, а також в цілому з Правобережжя до інших регіонів імперії та закордон — залежав від урожаю в різних місцевостях та від розташування млинів, куди перевозили пашню з тих районів, що обслуговували їх, а потім розвозили борошно і крупи в різні пункти. Головним стимулом перевезки хлібних вантажів була різниця в цінах для пунктів споживання та пунктів виробництва. Часто при транспортуванні навіть мінімальних партій товару прибутки були значними. Так, наприклад, в 1835 р. мешканець м. Шклова Подільської губернії Л. З. Лозінський віз із м. Радомишля Київської губернії 250 пд пшеничного борошна (50 мішків по 5пд), щоб продати по вищій ціні. В 1843 р. троє інших купців з м. Могилів Подільської губернії закупили в Києві 5 212 пд хліба для перепродажу. Цей товар підрядився доставити у Могилів на трьох напівбайдаках місцевий міщанин. Скільки заробили на торговій операції моголівські купці не відомо, та мабуть не мало, якщо тільки перевізник отримав 573 крб або по 11 коп з пуда⁵.

В умовах великої роздрібності зернового господарства і борошномельного виробництва на внутрішньому ринку діяло багато різного роду дрібних торгових посередників (торгових агентів), які займалися скупкою зерна і продажем борошна і круп. Через них держава, поміщики, фабриканти (власники млинів) приймали опосередковану участь в торгівлі. Зазвичай скупники за згодою сторін монополізували окремі райони. Вони купували товар

за більш низькими порівняно з існуючими цінами, а продавали за значно вищими. “Наша хлебная промышленность находится в постыдной кабале у скупщиков хлеба, и поэтому она лишена всякой самостоятельности. Сельские хозяева, в особенности помещики, так свыклись с этой кабалой, что вовсе не пытаются от нее освободиться”⁶. Торгові посередники були двох типів: тимчасові (“летючі”) — працювали або на себе, або за уповноваженням великих фірм (парових млинів) і банків, та постійні — місцеві. Перші з’являлися зазвичай на початку хлібної компанії “з кількома сотнями карбованців в кишені”. Ця сума необхідна лише для завдатків, решту коштів виплачували після доставки вантажу замовнику чи після перепродажі товару більш крупним комісіонерам, банкам. Інший тип скупника — це ослий заможній торгівець, який видавав аванси або завдаток за майбутній врожай по контракту і оговорював при цьому ціни на 20–50 % дешевше ніж будуть у розпал хлібної компанії. В силу цього непоодинокі були випадки, коли під час хлібозаготівлі поміщицькі і селянські господарства вже не були господарями свого врожаю, оскільки він був проданий чи закладений задовго до цього.

Основну роль у внутрішній торгівлі зерновими і борошномельними продуктами на Правобережжі, як і у Російській імперії в цілому, відігравали ярмарки. Дослідник ярмаркової торгівлі І. Канделаки зазначав: “Ярмарочная торговля в Юго-Западном районе распространена больше, чем где бы то ни было, особенно отличаются в этом отношении Волынская и Подольская губернии. Ярмарочная торговля в губерниях как бы не прекращается: кончается одна — едут на другую, что не продано в одном месте, продают в другом”⁷. Ярмарки діяли по принципу кола або ланцюга. Це видно на прикладі послідовності кількох значних ярмарок Київської губернії: Богуслав (5–6 січня) — Бердичів (11–15 січня) — Київ (16–31 січня) — Бердичів (5–11 березня) — Київ (15–22 березня) — Богуслав (23–24 березня) — Київ (9–16 травня) — Богуслав (28 травня) — Бердичів (5–19 червня) — Київ (15 червня — 3 липня) — Богуслав (8–9 липня і 6–7 серпня) — Бердичів (15–22 серпня) — Богуслав (8–9 вересня і 26–27 жовтня) — Бердичів (1–7 листопада) — Богуслав (6–7 грудня). Основними торговими центрами на Правобережжі були міста Київ, Житомир, Кам’янець-Подільський, Бердичів, Балта, Богуслав, Дубно. Вони

славилися великими ярмарками, які мали давню історію. В Київській губернії найбільшими були Контрактний (або Стрітенський, 5–26 лютого) і Хрещенський ярмарки. Основне значення цих ярмарків полягало не стільки в торгівлі різними товарами, скільки в біржових операціях по продажу-купівлі продукції і укладанні контрактів. Внаслідок чого основна частина товарів, в тому числі і зернових, реалізовувалася шляхом біржових операцій.

Волинська губернія мала значну кількість ярмарків (близько 1 тисячі), але у своїй більшості вони були дрібними як звичайні базари й обслуговували невелику територію⁸. Торгівля борошном в цьому регіоні “зосереджувалася виключно в руках перемольщиків-євреїв”⁹.

У Подільській губернії велике торговельне значення мали ярмарки Петропавлівський у містечку Ярмолинці Проскурівського повіту (15–30 червня), Травневий або Троїцький у м. Балта і ярмарок в містечку Чечельник Ольгопольського повіту.

За прийнятою класифікацією ярмарки умовно поділяють на сільськогосподарські, мануфактурні, промислові, універсальні. З них безпосередньо на торгівлі зерновими продуктами спеціалізувалися лише сільськогосподарські та меншою мірою універсальні ярмарки. Сільськогосподарські ярмарки проходили в основному восени і взимку, мали переважно роздрібний характер, оскільки їх основними учасниками були як правило селяни, які не мали великих запасів зернових продуктів і вільних обігових коштів. Найбільшого поширення набули ярмарки універсальні, на яких були представлені всі групи товарів. Участь у них брали різні категорії населення: землевласники, селяни, купці, міщани. Найбільш активними учасниками ярмаркової торгівлі були селяни і купці. Причому, якщо перші виступали переважно в якості продавця зернових продуктів, то другі — покупця. Звісно, скуповували велику кількість товару купці не для власного споживання, а з метою подальшої перепродажі за вищими цінами у місцевостях, в яких спостерігалася нестача даного виду товару. Менш помітну роль у ярмарковій торгівлі зерновими продуктами відіграло міщанство, адже міські жителі скуповувалися переважно на міських базарах, продовольчих магазинах, лавках, які були практично в кожному місті. І тільки в окремих випадках, коли ярмарки проходили в їхньому місті, робили довгострокові запаси про-

дуктів, зокрема, борошна і круп. Скромну участь приймали фабриканти та підприємці. Як споживачі вони рідко брали участь у ярмарках, оскільки сировину для своїх закладів (млинів) вони закупували безпосередньо у виробника — в поміщицьких та селянських господарствах по контрактам, а на ярмарках торгові агенти фабрикантів вивчали стан ринку зернових продуктів, пропозицію і попит на них. Окрему категорію покупців зернових продуктів становили військові підрядчики, які закупували провізію для армії. Частка інших категорій населення у ярмарковій торгівлі була незначною.

Розгляд ярмаркової торгівлі не можливий без аналізу хронології ярмарків. Це дозволить з'ясувати чи рівномірно розподілялись ярмарки протягом року. Традиційно ярмарки приурочувалися до основних релігійних свят. Оскільки останні нерівномірно розподіляються впродовж року, то і ярмарки теж були не систематичними. Звісно від цього страждали виробники, продавці і покупці борошномельних продуктів. Ступінь розвитку товарних відносин характеризує також тривалість ярмарок та інтенсивність ярмаркових торгів. Тривалість ярмарки залежала головним чином від масштабу її торговельних операцій — чим більшим був товарообіг ярмарки, тим довше вона тривала. Так оптові, як правило, тривали 3–4 тижні, вузлові — 1–2 тижні, роздрібні — тиждень і менше. Крім того, міські ярмарки були більшими і тривалішими за сільські.

Важливе значення для внутрішньої торгівлі зерновими продуктами, налагодженні економічних зв'язків між містом і селом мали базари, навіть, більш суттєве, ніж ярмарки. Базари діяли здавна в містах і сільській місцевості. Були вони універсальні за своїм значенням. Найбільш поширені на них товари щоденного масового попиту, так звані товари споживчого значення, серед яких важливе місце мали борошно і крупи. Основними учасниками базарів були селяни, міщани, купці. Відбувалися базари у великих містах щоденно, у селах та містечках — раз або кілька разів на тиждень. Серед містечкових виділялися базари в Ставищі (Таращанський повіт), Смілі, Городищі (Черкаський повіт), Таганці (Канівський повіт) Київської губернії. Базари тут відбувалися через кожні два тижні. Торгували на них різними дрібними товарами й особливо збіжжям¹⁰. У великих містах діяло щоденно кілька базарів, наприклад, в Києві наприкінці століття їх було

6. Базарна торгівля, тісно пов'язана з господарською діяльністю селян, відзначалася сильними сезонними коливаннями. Особливо інтенсивною вона була у свята та після збору врожаю (кінець літа — осінь). Весною і влітку через зайнятість селян сільськогосподарськими роботами базарна торгівля завмирала.

Наявність базарної і ярмаркової торгівлі зерном і продуктами його переробки вказує на наявність стабільних торгових зв'язків між продавцями і споживачами в межах певного району у сталих хронологічних межах. Якщо говорити про продавців зернових продуктів, то їх можна розділити на дві групи. Селянські і поміщицькі господарства реалізовували безпосередньо зерно, а млинарські заклади — продукти його переробки: борошно та крупи. Обидві групи продавців тяжили до місць здійснення торгових операцій. В цьому плані цікаву інформацію знаходимо у відомостях Київського Губернського Будівельного і Дорожнього комітету за 1855 рік. У документі наводиться перелік “ярмарок и базаров по торговле хлебом” в Київській губернії, зазначається час і місце їх проведення, а також кількість водяних і вітряних млинів навколо них. Так, відомо, що поблизу 49 населених пунктів губернії знаходилося 535 водяних і 456 вітряних млинів, в середньому по 22 млини на один населений пункт або ж один ярмарок чи базар. По окремих містечках реальні дані значно відрізняються від середніх показників. Наприклад, поблизу м. Кам'янка Чигиринського повіту знаходилося 16 водяних і 72 вітряних млини, біля м. Фастова Васильківського повіту — 50 водяних і 10 вітряних млинів, в м. Шпола Звенигородського повіту — 6 водяних і 32 вітряні млини, в м. Животов Таращанського повіту — 142 водяні і 32 вітряні млини¹¹.

З часом постійно діючі ринки перетворилися на осередки стаціонарної торгівлі — продаж продуктів з постійних торгових приміщень: лавок, продовольчих магазинів, палаток, ятків, столів. Поширена стаціонарна торгівля була головним чином в містах. У сільській місцевості вона була слабо розвинена, як і базари. Пояснявалось це натуральним характером селянського господарства — селяни самі виробляли більшу частину виробів і продуктів, в тому числі зернових, необхідних для життєдіяльності. До числа міст з розвинутою стаціонарною торгівлею відносилися Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський, Новоград-Волинський.

У 2-й пол. XIX ст. активну роль починає набирати так звана “гуртова” торгівля (оптова). На відміну від дрібної торгівлі, при якій партії товару дробилися на частини і збувалися безпосередньо споживачам, при гуртовій — торгівля велися великими і малими партіями між спеціалістами, які мали певний досвід. Здійснювався цей вид торгівлі, як правило, товарними біржами, які спеціалізувалися на певних групах товарів. Для біржової торгівлі були характерні регулярні збори покупців, продавців, посередників в певному місці і в певний час, на яких здійснювали торгівлю на основі укладання угод. На Правобережжі найбільшим осередком біржової торгівлі зерновими продуктами був Київ. Територіально і хронологічно здійснення оптових торгових операцій приурочувалося до проведення Контрактового ярмарку (5–26 лютого, Контрактова площа).

Борошномельні заклади Київської губернії (121 паровий млин і 20 парових крупорушок) вироблені борошно (6 видів) і крупи збували в переважній більшості на місцях, прилеглих територіях, сусідніх повітах і губерніях. Проте лише частина з них реалізовувала продукцію у віддалені райони Російської імперії та за кордон. Наприклад, з млина в с. Турбов Бердичівського повіту, який належав Л. Ф. Попову, збували в Варшаву і Брест по 7 тис. пд щороку¹². З млина В. А. Бубнова в с. Строкова Сквирського повіту щороку збувалося понад 30 000 пд борошна в Одесу, Ригу, Брест, Варшаву¹³. Поміщиця Л. Л. Пешковська 6 000 пд борошна із свого млина в с. Погреби Таращанського повіту збувала в Ніжин і Одесу¹⁴. Дворяни Уманського повіту Журавський, Янішевська і Васютинський відправляли продукцію своїх млинарських закладів в Миколаїв, Єлисаветград, Одесу, Кишинів, Бендери, Херсонську губернію [12, с. 193]. Княгиня М. В. Свято-Четвертинська щороку збувала 100 000 пд борошна з млина в м. Дашев Липовецького повіту в різні міста Росії. Найбільший на Правобережжі паровий млин Л. І. Бродського (м. Київ) реалізовував борошно переважно вверх по Дніпру та Прип'яті в Чернігів, Петроград, Ригу, Варшаву¹⁵. Цікаво, що в проекті уставу акціонерного “Товариства Київського парового борошномельного млина” Л. І. Бродський чітко окреслив мету створення товариства: “торговля продуктами мельницы внутри Империи и за границею”¹⁶. Подібні заявки в цілому характерні для великих млинарських за-

кладів регіону. Так, наприклад, аналогічний запис знаходимо також у статуті “Товариства Житомирського парового вальцевого борошномельного млина Шпільберга”, заснованого у 1894 р. житомирським купцем Авраамом Лейбовичем Шпільбергом¹⁷. Цікаво, що все борошно, яке відправлялося у віддаленні місцевості було в основному пшеничне вищого ґатунку, житнє — спродувалось на місцях.

Найбільшим осередком торгових операцій на Правобережжі був Київ. Відомо, що наприкінці століття в столицю для переробки завозилося щороку: 567,5 тис. пд жита, 893,5 тис. пд пшениці, 224,7 тис. пд вівса і лише 82 тис. пд готового борошна і 40 тис. пд круп. За сумою хлібний вантаж, що завозився в Київ, займав друге місце після лісних матеріалів. Цього ж року із столиці було вивезено 883 110 пд пшеничного борошна, 62 850 пд житнього і 21 тис. пд висівок. А всього із Київської губернії залізницею було відправлено 40 392 871 пд хлібних вантажів¹⁸. На кінець століття в місті діяло 7 значних борошномельних закладів, які переробляли 5 959 287 пд збіжжя на загальну суму 5 190 834 крб.¹⁹ Столичні парові млини переробляли переважно жито, причому два з них — Торгового дому “Фатеев, Могилевцев і Роговцев” та інженера Є. П. Шлейфера — виключно жито. Отримане борошно збувалося в Київських продовольчих магазинах²⁰. Незважаючи на насиченість столиці борошномельними закладами, все ж в окремі періоди місто відчувало нестачу продуктів їх виробництва. Так, наприклад, в документі за 1855 р. знаходимо таку інформацію: “Количество выделываной на мукомольных мельницах муки не удовлетворяет всем требованиям, в особенности при значительных заготовлениях муки для войск. От этого цена на муку возрастает несоразмерно с ценою зернового хлеба”²¹. Для зберігання зерна в місті було 8 великих складів. Найбільшою чотириповерховою будівлею для зберігання хліба був склад, який належав графам Браніцьким²². Придбати борошно, крупи чи готові хлібобулочні вироби для приватних потреб можна було придбати на чисельних київських базарах, ярмарках (їх щороку збиралося в місті 6), лавках, продовольчих магазинах. На кінець століття в місті діяло 28 спеціалізованих пунктів з продажу борошна і круп. Найбільше їх зосереджувалося на Житньому базарі — 6, Нижньому Валу — 6, Верхньому Валу — 3. Основна маса міських лавок з продажу борошна належала єв-

реям — 24 з 28. Окремі торговці були власниками кількох торгових закладів, як, наприклад, Іосіф Грімбарг, Меєр Ілліч Соколов, Еля Уманський, спадкоємці М. Г. Хряцова. Як правило, більшість з власників цих пунктів були також власниками млинарських закладів, тобто продавали продукцію власного виробництва. Серед них Іосіф Вольфович Бліндер, власник великого парового млина і крамниці при ньому по вул. Нижній Вал, 9/21, Микола Григорович Хряков — власник парового млина і трьох лавок на Житньому і Єврейському базарах та інші²³.

Значним торговим осередком на Правобережжі у 2-й половині століття були міста Житомир і Овруч Волинської губернії. У Житомирі борошно і крупи централізовано продавалися у так званих “костьольських лавках” на Кафедральній вулиці. Постачальниками цих продуктів були два великі парові млини міста: Ванштейна Шлеми (він же Работкін) і акційного товариства “Спадкоємці Холоденко”. В Овручі торгували борошном також навпроти костьолу. Торгівлю тут монополізував купець М. Б. Вортман²⁴. Загалом “борошно збувалося на найбільших базарах своєї і сусідньої областей. Закордон йде надзвичайно мало, не більше як з двох млинів, що знаходяться поблизу м. Радзивілова”²⁵.

Таким чином, на внутрішньому ринку Правобережної України побутували всі форми торгівлі — ярмаркова, базарна, стаціонарна. Між ними не існувало об’єктивних протиріч, оскільки вони органічно доповнювали один одного. Їх взаємодія дозволила зерновому ринку нормально діяти, успішно виконувати свою основну функцію по забезпеченню товарного обміну між різними районами, між міським і сільським населенням. Розміри торгівлі зерном і продуктами його переробки були значними і впродовж всього досліджуваного періоду збільшувалися. Торгові осередки географічно прив’язувалися до місця знаходження зернопереробних закладів, а ті в силу своєї специфіки тяжіли до великих промислових та торгових центрів, водних і залізничних шляхів сполучення. Використання останніх здешевило перевезення зернових продуктів, зблизило ринки збуту, сприяло зрівнянню цін, підвищило конкурентоспроможність товару з віддалених місць регіону. Перевозки мали здебільшого хаотичний характер, про що свідчить довіз та вивіз ідентичних вантажів в одне місце. Такий безпорядок був збит-

ковим виробникам збіжжя і, навпаки, вигідний посередникам, які збагачувалися на торгівлі зерновими продуктами і намагалися монополізувати ринок. Розвиток торгівлі був у тісному зв'язку з іншими галузями господарства — млинарством, транспортом, шляхами сполучення, складським господарством. Правобережна Україна відзначалася густою мережею ярмарково-базарної і стаціонарної торгівлі. Кожен більш-менш значний населе-

ний пункт знаходився в межах цієї мережі, перебував у сфері її впливу. Система ярмаркової торгівлі функціонувала по принципу ланцюга і охоплювала всі регіони Правобережжя. Одночасно спостерігалось поступове повільне переростання періодичної торгівлі в стаціонарну. Ринок зерна і борошна був рухомим, пластичним, що дозволяло пристосовуватися до постійних змін соціально-економічних умов його існування.

Джерела та література

- 1 Аксаков И. Украинские ярмарки. — СПб., 1858; Гуржій І. О. Україна в системі все-російського ринку 60–90-х років XIX ст. — К., 1968; Довжук І. Внутрішня торгівля Наддніпрянської України у другій половині XIX — на початку XX ст. // Наукові записки з української історії. Вип. 18. — Тернопіль, 2006, Канделаки І. Роль ярмарок в русской торговле. — СПб., 1914; Короткевич М. Хлібні перевози України тепер і в минулому // Студії з сільськогосподарської економіки України. — К., 1928.
- 2 Короткевич М. Хлібні перевози України тепер і в минулому // Студії з сільськогосподарської економіки України. — К., 1928. — С. 187.
- 3 Там само. — С. 188.
- 4 Кулішер І. Наука про народне господарство. Кн. 2. — Львів, 1914. — С. 43.
- 5 Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — Ф. 442. — Оп. 141. — Спр. 512. — Арк. 2.
- 6 Матвеевко В. Н. Что даст русскому хлебу отделение на железных дорогах складочных операций от операций перевозочных? — Х., 1910. — С. 24.
- 7 Аксаков И. Украинские ярмарки. — СПб., 1858. — С. 114.
- 8 О городах и местечках Волынской губернии. — К., 1882. — С. 39.
- 9 Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. — Житомир, 1897. — С. 30.
- 10 Довжук І. Вказ. праця. — С. 89.
- 11 ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 32. — Спр. 1350. — Арк. 20–24.
- 12 Кругляк Б. А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Укр. іст. журн. — 1974. — № 3. — С. 182.
- 13 Там само. — С. 190.
- 14 Там само. — С. 191.
- 15 Мозговой В. Г. Сборник сведений по Киевской губернии. — К., 1887. — С. 180, 186.
- 16 ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 622. — Спр. 328. — Арк. 4.
- 17 Там само.
- 18 Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях: Киевской, Волынской и Подольской. — К., 1907. — С. 40.
- 19 Список фабрик и заводов Киевской губернии. — К., 1897. — С. 4.
- 20 Мозговой В. Г. Вказ. праця. — С. 180.
- 21 ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 32. — Спр. 1350. — Арк. 1.
- 22 Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. — К., 1931. — С. 117.
- 23 Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях: Киевской, Волынской и Подольской. — К., 1907. — С. 235–236.
- 24 Там само. — С. 258, 394.
- 25 Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. — Житомир, 1897. — С. 30.

Olena Zham

Trade in grain and products his corn-crusher of the Right-Bank Ukraine in the XIX century

The article is devoted to the development of home trade in the Right-Bank Ukraine in the XIX century.

Key words: trade, grain, fair, whole trade, retail trade, trade relations, shopping center, merchant.